

Szegedi Edit

A városi történetírás kezdetei Brassóban

A városi történetírást a koraujkori szász historiográfia legkiemelkedőbb jellegzetességének tekintik, nem mintha kizárólagosan a szászok körében művelték volna, hanem mert szász városi környezetben művelték előszeretettel.¹ A regionális kitekintést is nyújtó helyi történeti krónika a szász történetírás legjellemzőbb műfaja. A városi történetírás a középkori városi kultúra és humanizmus gyümölcésének tekinthető.² Mivel a szász humanizmus városi műveltség volt, a humanisták mind érzelmileg (lokálpatriotizmusuk által), mind hivatásuk révén (köztisztviselők vagy egyházi hivatalnokok) kötődtek közösségükhöz.³

Másrészt a XVI. században a város biztosította a legjobb feltételeket a történetírói munkássághoz, eszközei és intézményei: a nyomda, az iskola és a könyvtár révén. Míg mindezek elsősorban a humanizmus és a reformáció tartozékai voltak, a működésüket biztosító keretet a város mint politikai entitás hozta létre, mely nem volt versenytársa az Udvarnak, hanem a tágabban vett alternatívája.

A nyomda, az iskola és a könyvtár szoros kapcsolata nemcsak működésükből adódott, hanem abból is, hogy szerepet játszottak a humanizmus és a reformáció eszméinek terjesztésében és erősítésében. A Mohács utáni elszigetelődés veszélyét oldotta, hogy önálló nyomdák (Nagyszében, 1528/29) és papírmalmok (Brassó, 1546) létesültek, a könyvek és eszmék forgalmát pedig könyvkereskedők („Buchfyrer”, „bibliopola”), egyetemjárók és más kereskedők vállalták.⁴ A nyilvános iskola Erdélyben a reformáció és a város vívmánya. A melanchthoni modellt követő városi iskolaalapítás mindennél tisztábban fejezi ki az erdélyi, tehát nemcsak a szász reformáció jellegét, mint „urban event”. A nyomda, melynek a

reformáció terjesztésében is szerepe volt, kezdettől fogva az iskolával szoros kapcsolatban állt: az első nyomtatvány valószínűleg egy latin grammatika⁵ volt, Honterus pedig a nyomdát az iskola szolgálatába állította. Az iskolák nyilvános könyvtárakat is igényeltek. Ugyancsak a XVI. században jelentek meg a város előkelőbb családjainak magánkönyvtárai. A *Kirchenordnung* (1547) szerint minden templomot kötelezően el kellett látni a következőkkel: latin és német Bibliával, a *Hauspostille*-vel (Luther prédikációsgyűjteményével), kátékkal és „egyéb hasznos könyvvel”.⁶

Ezeknek az eszközöknek és intézményeknek a fejlődése a városi környezetben felvetette a város és az állam viszonyának kérdését is. Honterus még fejedelmi jóváhagyás nélkül nyomtatott,⁷ ám 1571-ben Erdélyben bevezették a cenzúrát, amit az egyházak már jó ideje kértek.⁸ A városi élet minden szintje kapcsolatban állt a központi hatalommal, még akkor is ha e viszony semleges, esetleg konfliktusos volt.

A város kapcsolata a maga hinterlandjával, a hatalommal, illetve – Brassó és Nagyszeben esetében – Havasalfölddel és Moldvával, azt eredményezte, hogy a városi krónikák nem maradtak csak egy elszigetelt városi közösség történetei. Még a városi történetírás példaértékű művének tartott *Kleinod und Edelcrantz der löblichen Stadt Cron* Daniel Reipchius tollából sem csupán a város története.⁹ A városi történetírás tehát nem egy autarchikus közösség történetírása, s ez különösen vonatkozik a politika válságos időszakaira. Mindezek szerint e kategóriába sorolhatók ama írások is, amelyek nem tűzték ki maguknak a város történetének megírását, jóllehet információkat nyújtanak a város életéről és történetéről. A szerzők politikai tevékenysége és képzettsége legalább annyira fontos volt, mint műveinek célja és közönsége.¹⁰

Lucas Grüngras *Scheda memorialis*-a a Vár(os) emlékezetének megőrzésére tett próbálkozás. Már címében (amelyet talán Merkzettel/Emléklapként lehetne fordítani) jelzi az emlékirat szerepét és helyét a közösség emlékezetében: *Scheda memorialis anno 1528 scripta cippoque sine primaculo turris in foro Cornensis imposita*.¹¹

Az 1526-1528-as évek eseményeinek krónikája a városháza toronygömbjében volt elhelyezve hivatalos történelemként, amely Brassó magisztrátusának megrendelésére készült el: „*Et ego omnium minimus Lucas Grüngrass Kysdensis, notarius eorum infestissimorum temporum, qui haec festinatissimo calamo ex commissione senatus conscripsit.*”¹² Ugyanezt nyilvános helyen is őrizték, méghozzá a központban „*in foro Coronensis*”. 80 év múlva a torony javításakor megtalálták az emlékirat lapját is: „*im Knop ist ein Prief – 80 Jahr ist er do gewesen – funden*”.¹³ Kisebbs hatással bár, de a *Scheda* hasonló szerepet töltött be, mint az 50 évvel később született falikrónika: amellet, hogy mindkettő a kor eseményeiről tájékoztatott, feladatuk volt a városiak öntudatának építése és pallérozása. Ugyanakkor olyan elemeket is magukban foglalnak, amelyek a korajkori szász történetírás jórészére jellemző.

A *Scheda* ismerteti az 1526 (Mohács) és 1528 (Zápolya János száműzése Magyarországról és Lengyelországba menekülése) közötti korszak eseményeit, mely korszakot a szerző végzetesnek nevez: „*Tot annis, puta tribus, perditio nostra duravit*”.¹⁴ Politikai és földrajzi tekintetben a *Scheda*-ban megjelennek a magyarországi és a brassói események is, valamint egy feljegyzés Németországról. Utóbbi a reformáció erdélyi recepciója szempontjából jelentős: a társadalmi hatások mutatkoznak fontosabbnak, amelyeknek a „komolyabb történetírás” kevesebb figyelmet szentelt, úgymint az áldozópapok és szerzetesek házassága.¹⁵ A magyarországi események egy kivétellel (a fekete ember lázadása, „*vulgo Schwartz Mann dictus*”)¹⁶ politikai jellegűek (a mohácsi csata, anarchia, Habsburg Ferdinánd és Zápolya János trónharca),¹⁷ a brassói események viszont változatosabbak: Brassó Ferdinánd oldalán való belépése a hatalmi harcba,¹⁸ az 1526-i árvíz (melyet baljós jelként értelmez, hiszen Lajos király is megfúlva lelte halálát),¹⁹ a szenátorok lajstroma.²⁰

A városi történetírás másik aspektusa, mely legalább annyira fontos, mint maguk az események, maga a motiváció, az emlékirat célja. Az írásban kétféle motivációt azonosíthatunk: egy klassziku-

sat, tehát az események emlékének megőrzési szándékát, másrészt egy bizonyos döntés indoklását, ami kevésbé szokványos az ilyen írásokban, ellenben gyakorta előfordul az emlékirat-irodalomban. Természetesen, míg az első motiváció magától értetődő, a második nemcsak a tartalomból kikövetkeztethető, hanem a toronygömbbeli elhelyezés aktusa is erre utal. Az események emlékének megőrzése és továbbadásának szándéka ott rejlik a bevezetőben és befejezésben: „*Ad memoriam vestram pervenire cupiendas haec infrascripta, huic schedae inscripta voluminis, ut earum memoriam rerum habere positis[...]* *Ut ergo vix Centensimam rerum gestarum memoriam vobis et vestrae posteritati litteri demandemus, haec suscripta ab anno 1526 usque ad annum dominum 1528 quo haec scripta sunt huic primaculo includi curavimus;*”²¹ „*in vestram memoriam inscribi turrimque [...] notarius eorum infestissimorum temporum*”.²² Az igazoló indoklás szorosan összefügg az emlékezetőrzéssel: lévén, hogy Brassó „mindenkivel” konfliktusba került – „*sed et toti Hunagriae adversati sumus*”²³ –, az események áthagyományozása az utókorra igazolni akarja Brassó döntését.

A brassói falikrónika, más néven *Brevis Chronicon Daciae* vagy *Annales templi Coronensis*,²⁴ a nagyszebeni, segesvári és eceli falikrónikákhoz hasonlóan, a közösség hivatalos emlékezetőrzésének egy másik típusát képviseli: a krónikát immár nem helyezik olyan nyilvános helyre, ahol csak az időszakos toronyjavítások alkalmával lenne elérhető, hanem a plébániatemplom falán az egész közösség elé tárul.²⁵ S míg a *Scheda memorialis* a közelmúlt-ról és jelenről az utódoknak ír, a *Breve Chronicon Daciae* meg a többi falikrónika a távolabbi és közelebbi múltbeli események által a jelenlétökhöz és az eljövendőkhöz szólnak. A falikrónika politikai pedagógiai funkciót töltött be, népszerűsítvén a saját múltat,²⁶ melyen a közösségi öntudat megalapozódhatott. Az írás valószínűsíthetően 1571-1585²⁷ között keletkezett, abban a periódusban tehát, amikor az erdélyi fejedelemség kinőtte az improvizációk és ideiglenesség szakaszát, megtalálta politikai orientációját, a szász elit pedig, egy bizonytalanuló korszak után alkalmazkodott az

erdélyi fejedelemség viszonyaihoz, s támogatta Báthory Istvánt.²⁸ Oskar Netoliczka kiválóan világítja meg e forrás értelmét, azt állítván, hogy e történelmi emlék a szó szoros értelmében „magasból”²⁹ nézett az utódok felé.

A brassói falikrónika nem maradt fenn eredetiben, ugyanis az 1761/62-es javítás folyamán levakolták, Netoliczka szavaival élve, áldozatául esett a XVIII. század történelem iránti közömbösségének.³⁰ Több másolat is készült róla: az első közölt másolat 1600-ban jelent meg az *Appendix ad res Hungaricas, in qua Transylvanicae inscriptiones veteres nonnullae et annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi*, amelynek szerkesztője, Jacob Bongars a másolatot Paul Kertziustól kapta; 1689 után már fordítás készült róla. Jelen írás a Martin Ziegler közlését (1691)³¹ használja.

A nagyszebeni falikrónikához képest a brassói több adatot tartalmaz az 1544-1566 közötti időszakról, s mivel a krónikák közül a legfiatalabbik, időben a nagyszebeni (1566-1569) utáni, adatokkal szolgál az 1566-1571 közti periódusra is. Szerzője ismerte Bomel *Chronologiá-ját*³² és a nagyszebeni krónikát.³³

A krónika keltének megállapítása szorosan összefügg szerzőjének azonosításával. Miután Netoliczka a XX. századig felállított hipotézisek felsorolása³⁴ után arra a következtetésre jutott, hogy a szerző nem azonosítható, Gernot Nussbächer újra fölvetette a problémát és a krónika valószínű szerzőjének Martin Oltardot tekintette, aki 1569-1571 között a brassói gimnázium rektora volt, és Nagyszebenbe való távozása után az *Album Oltardianum* egy részét írta. A szerzőség azonosítása által állapították meg a krónika keltét: 1571 második fele – 1572 első fele.³⁵

A nagyszebeni és a brassói falikrónika az ún. kronológiákban foglalt információkon alapulnak: a nagyszebeni a Michael Sieglérén,³⁶ a brassói pedig a Bomelén. A falikrónika és Bomel kronológiája közötti különbségek nemcsak az eltérő információkból adódnak – hiszen a falikrónika tovább folytatódik 1553 után (Bomel ezzel az esztendővel zárja kronológiáját) –, vagy abból, hogy az³⁷ 1408-as események utáni sor eltolódott a kronológia olvasásakor,

a különbség főként a megváltozott szemléletből adódik. Bomel kronológiája a pannóniai események kompilációja a hunok Európa-érkezésétől (366) az 1553-i pestisig, egyetemes történeti keretbe foglalva: az eseményekkel és évekkel párhuzamosan fel vannak tüntetve az uralomváltások: a római császároké,³⁸ a bizánciaké,³⁹ 816-tól a karoling királyoké, majd a német királyoké és császároké⁴⁰ (a római császárok folytatói a *translatio imperii* által); 1300-tól párhuzamosan a német császároké és a Török Birodalom szultánjaié.⁴¹ Magyarország története a királyok uralkodása szerint tagolódik.

Bomel információiból a falikrónika szerzője azokat az eseményeket válogatta ki, amelyek szorosán Erdélyről szóltak, vagy amelyek információkat tartalmaztak Magyarországról, Havasalföldről és általában Délkelet-Európáról, így például Szerbia, Havasalföld és Szlavónia egy részének 1408-i meghódításáról,⁴² Konstantinápoly elestéről,⁴³ Bécs bevételéről Mátyás király által 1477-ben,⁴⁴ Nándorfehérvár bevételéről és a mohácsi csatáról,⁴⁵ Eger ostromáról,⁴⁶ Zrínyi haláláról⁴⁷ vagy Despot vajda uralkodásának kezdetéről.⁴⁸ A falikrónika nem szándékozott egyetemes krónika lenni (maga az alcím írja körül a krónika tárgyát) s nem is nyújt egy általános történelmi kitekintést. Kezdeté és befejezése Erdélyre vonatkozó adatokat tartalmaz. 1143-as évvel indít: a százszok meghívásával II. Endre nagyapja (II. Géza) által,⁴⁹ illetve 1571-gyel zárul: Báthory István fejedelemmé választásával.⁵⁰ Az Erdélyre és a vele szomszédos országokra vonatkozó események között található a szorosabban Brassóra és a Barcaságra vonatkozó információk: a plébániatemplom építésének kezdete (1385),⁵¹ a Barcaság feldúlása II. Murád hadai által (1421),⁵² a Barcaság másodszori feldúlása (1432),⁵³ Brassó felgyújtása a törökök által (1438),⁵⁴ pestis (1495),⁵⁵ a Barca-menti vár építése (1508) és az ugyanazon évi árvíz,⁵⁶ Prázsmár felgyújtása Petru Rareș által és Brassó ostroma (1529),⁵⁷ Brassó török és havasalföldi ostroma, Fekete-halom mezőváros feldúlása, pestis (1530),⁵⁸ az 1558-i földrengés,⁵⁹ az 1559. és 1560-as tűzvész,⁶⁰ az 1570-1571-es földrengés.⁶¹ E

kimerítő felsorolás célja, hogy kimutassa, mit tekintett fontosnak a krónika szerzője – de maga a brassói elit is –, feljegyzésre és a jövő nemzedéknek átadásra méltónak, a brassóiak közösségi öntudatának megerősítését szolgálónak. E felsorolásból hiányzik a Brassó és Erdély szempontjából alapvető esemény: a reformáció. Az 1542-es esztendőre csak a sáskajárást említi meg.⁶² Bomet kronológiája sem tartalmaz a reformáció bevezetéséről szóló információt, viszont megemlíti Dévai Bíró Mátyást – „doctrina pietateque clarus” (1541) – és Johannes Honterust, „omni genere doct. (olvashatatlan) [...] probitate clarus [...] Transilvania moritur” (1549).⁶³

A reformáció említésének hiánya annál meglepőbb, mivel tudjuk, a kortársak és az utókor is (pl. Simon Massa) lelkesedéssel írták le ezt az eseményt, Ostermayer pedig éppenséggel az üdvtörténet eseményeként értelmezte a brassói reformációt.⁶⁴ A reformációról szóló bármilyen utalás hiányát magyarázhatnánk talán azzal, hogy a *Breve Chronicon* nem tartalmaz egyháztörténeti információkat (eltekintve talán a brassói plébániatemplom vagy a kerci kolostor építésére vonatkozóktól). E magyarázat azonban nem a legkielégítőbb, lévén, hogy a reformáció fontos szerepet töltött be mind Brassó történetében, mind a plébániatemplomában, ahol a falikrónika helyet kapott.

Az események kiválasztása tükrözi a szász elit politikai tudatában és attitűdjében végbement változásokat, mely elit a közösséggel is elfogadtatta a maga szemléletét Brassó és Erdély történetéről. Ezek után feltehetnénk a kérdést: miért íródott valójában latinul? Eltekintve attól, hogy a latint a német nyelvnél emelkedettebbnek tekintették, megfogalmazzuk azt a hipotézist, hogy e krónika szintén egy elithez szólt, amely legalább elemi szinten ismerte a latin nyelvet. A krónika elhelyezésében is kifejezi ezt, hiszen a köznép nem ült a szentély közelében. Természetesen, amikor a közösségi tudatról beszélünk, nem vonatkoztathatunk el attól, hogy elitekről van szó, az alkotókról és azokról, akikhez az alkotók szóltak.

Hieronymus Ostermayer, a bajor származású brassói orgonaművész krónikája *par excellence* a szász történetírás típusának megtestesítője.⁶⁵ Brassó történetéről lévén szó, a városi történetírás termékei közé sorolható. A Brassóról szóló tudósítások aránya 1526 után nő meg. Szerzője városi alkalmazottként a város közösségét is szolgálta. A krónika látóköre nem szűkül Brassóra, hanem Magyarországról, Erdélyről, Moldváról és Havasalföldről is szól, nem csupán azért, hogy Brassó történetének térbeli és eseménykeretet adjon, hanem mert a régió eseményei részei voltak Brassó földrajzi, politikai és gazdasági horizontjának.

A krónika kézírata nem őrződött meg. A brassóiak történelmi érzéke szempontjából releváns – különös tekintettel a XVII. századra –, hogy a krónika szövege másolatban maradt meg Andreas Hegyes (1578-1627) naplójában, a *Diarium*-ban, kétrét túrt lapokra írva, melyeknek második része Ostermayer krónikájának szövegét tartalmazza *Historien vom 1520. Jahr bis Anno 1570* címen. Úgy látszik viszont, hogy Hegyes sem vette át teljes egészében a krónikát, hanem csak kivonatolta. Mindez talán sejteti azt, hogy e változat – a Seraphim kiadásában megjelenő is – a maga során egy másolat másolata csupán, mely a krónika folytatását tartalmazza. A XVIII. században még két másolat készült. A Kemény-féle kiadás Martin Albrich másolatára támaszkodik. A krónika szövegének ily módon történt átadása következtében hiányoznak bizonyos információk, mint pl. az 1540-1541-es események lapjai.⁶⁶ Hiányos szöveggel van tehát dolgunk.

Abból, hogy bizonyos kommentárokból a szerző gondolata előrefut az elkövetkezendő eseményekhez, arra következtethetünk, hogy Ostermayer az események letelte után írta *Történelmei*-t, valamint arra, hogy a másolók változtattak a szövegen. Ekképp Ostermayer 1527-ben így írt Magyarországról és Erdély kezdődő „romlásáról”, valamint a kettő viszonyáról: „*Diese Zeit hat das Verderben des Unger-Landes mit Siebenbürgen angefangen*”.⁶⁷ Ennél is világosabban jelentkezik az utólagos fejlemények anticipációja abban a mondatban, amely a reformáció recepcióját kommentálja

Izabella királyné és Martinuzzi György alatt, akik megpróbálták útját állni a reformáció terjedésének: „*als folgen wird*”.⁶⁸ Ostermayer túllép a hagyományos annalesek keretén az események csoportosításával s némelykor az okok keresésével.⁶⁹

Ostermayer krónikáját a XX. században elsősorban a reformáció brassói bevezetéséről szóló és a brassói magisztrátus képrombolását bemutató információiért használták, további bizonyítékokat keresve bennük Honterus és a brassói reformáció teológiai orientációjára.⁷⁰ Ily módon azonban másodlagossá vált, vagy éppenséggel figyelmen kívül maradt a szerző földrajzi, politikai és szellemi horizontja, az 1544 utáni reformációról szóló információk, s nemkülönben a szerző attitűdje.

A krónika struktúrája kizárólag kronologikus: a szerző leírja az adott évben lezajló eseményeket, a krónika pedig az évszerinti események felsorolásával bővül. A másik, kevésbé feltűnő, de már az elejétől jelenlevő strukturáló elem, a brassói bírák választása.⁷¹ Stiliztikailag tekintve, ez a közösség számára életbevágó politikai rítus kontrasztot képez a leírt eseményekkel: egyfelől ez a szertartásosan ismétlődő esemény (amely némelykor ugyanahhoz a személyhez kötődik),⁷² másfelől pedig a brassói, erdélyi, magyarországi, havasalföldi és moldvai események, melyek a szerzőt is elretentő sebességgel váltakoznak.⁷³ Bizonyára e kontraszt magukból az eseményekből adódik, s nem föltétlenül a szerző stilizálása.

A krónika első információi a magyarországi eseményekre vonatkoznak (a havasalföldi és moldvai vajdák említésével),⁷⁴ majd 1527-től a hangsúly Erdélyre és különösen Brassóra helyeződik át, valamint a Havasalföldről és Moldváról szóló információkra. Az információ maga is változatosabbá válik: a politikai jellegűek mellett megjelennek a társadalmi, kulturális, vallási, gazdasági,⁷⁵ személyes és meteorológiai információk, továbbá „apró események”. Úgy is mondhatnánk, hogy az információ diverzifikálódása ellensúlyozni kívánja a horizont beszűkülését.

E hangsúlyáttétel tulajdonképpen alátámasztja a Magyarországtól lassan különváló Erdély politikai identitásának kialakulását. E

folyamatot a szerző nem tudatosítja, s nem is üdvözli. Ostermayer a Habsburg-párti politika hű követője, s ilyenként a Magyar Királyság újraegyesítésének pártfogója. Mégis az 1559-es feljegyzéseiben észrevehető a szerző azonosulása Erdéllyel a Ferdinánd elleni harcban, aki „mit unsern” („a mieinkkel”)⁷⁶ áll szemben.

Ostermayer feltétel nélkül identifikálódik azonban a szász nemzettel, melyet olykor németnek is nevez,⁷⁷ valamint Brassóval. Így *Történelmei* szász perspektívából íródtak, brassói, s főleg 1541 után erdélyi perspektívából. E perspektívát alkalmazza a Havasalföldről és Moldváról szóló írásaiban is, tehát nemcsak e kettő Erdélyhez fűződő viszonyának leírásában. Ilyen szempontból a zarnokság jelentése: nem tartani tiszteletben a politikai hagyományt, s ezáltal önkényesen uralkodni.⁷⁸ Ostermayer szerint a szász identitás elsősorban politikai és jogi identitás, amely a városi kultúrával együtt jár. A városi előjogok csorbítására, gyengítésére, vagy a városok életébe való beavatkozásra tett bármilyen próbálkozást a szász nemzet elleni merényletnek tekint.⁷⁹

A Brassóról szóló, valamint a Brassón kívüli információk a legtöbb esetben nem fonódnak össze, hanem az analisztikus hagyománynak megfelelően kerülnek feljegyzésre. Mégis a krónika koherens, mivel a szerző következetesen végigkíséri az események fonalát. Ezáltal végigkövethető, rekonstituálható több esemény és folyamat, például az Erdélyi Fejedelemség kialakulása vagy a havasalföldi trónviszályok. Mint már említettük, Ostermayer krónikáját elsősorban a reformáció forrásaként használták. Legismertebbek talán a reformáció bevezetéséről⁸⁰ vagy a plébániatemplom képeinek eltávolításáról⁸¹ írott adnotációi. Ostermayer a reformáció híve volt, amit a reformáció üdvtörténeti eseményként való értelmezése is bizonyít, valamint az Erdélyben terjedő reformáció és ennek védelme iránt tanúsított figyelme is.⁸² A reformációt „urban event”-nek tekinti, amely nyomot hagyott Brassó történelmében és meghatározta helyét Erdélyben. A krónikás figyelme kiterjedt azonban a politikai hatalom intézkedéseire is: az országgyűlés határozataira,⁸³ valamint a reformáció felekezetekre való

szakadására is.⁸⁴ Míg a magisztrátus által kezdeményezett képrombolás 1544-es feljegyzését Honterus helvét orientációjának bizonyítékként kezelték, addig a reformáció további lefolyása nem érdekelte az egyháztörténészeket. Ugyanaz az Ostermayer, aki feljegyezte a képek eltávolítását a plébániatemplomból és megírta a „helvét” Honterus⁸⁵ nekrológját, egyszersmind a felekezetekre való szakadás kezdeteinek krónikása volt, aki a lutheránusok pártjára állt a szakramentáriusok ellenében.⁸⁶ 1543-ban még a katolikusok a „hamis keresztények” („*Papisten oder vielmehr falsche Christen*”),⁸⁷ 1561-ben az „igaz” és „hamis” közötti határ már a reformáció berkein belül húzódtott.

A Honterus-nekrológ Ostermayer kisebb portréinak sorában foglal helyet: Lukas Hirscher,⁸⁸ Appolonia Hirscher,⁸⁹ Johannes Fuchs,⁹⁰ Martinuzzi György portréi mellett.⁹¹ Akárcsak a többi jellemzés esetében, az ábrázolt személy értékelése társadalmi szerepének függvényében történik. Honterust egy másik státus is megilleti, ő lévén Erdély jótévője a reformáció és a könyvnyomtatás bevezetése miatt: „*war ein Mann seinem Vaterland zu dienen, und was demselben nützlich war zu fürdern, denn er hat die Lehre des heiligen Evangelii, und den rechten Gottes Dienst allhier erst angericht, und die Druckerey aufgebracht.*”⁹²

A humanista és protestáns hagyományban a reformáció velejárója a könyvnyomtatás, amely ezáltal csaknem szakrális fontosságot nyer. A reformáció egyszerre vallási és kulturális aktus. A portré folytatása utat nyit a protestáns hagiográfia felé: Honterus szenvedett reformációs tevékenysége miatt, a „hamis keresztények” üldözték, anélkül azonban, hogy mártírságot kellett volna szenvednie, lelkészként odaadással szolgált a hívek üdvözüléséért: „*und des Heiligen Evangelii haben viel erlitten, und ausgestanden von den Papisten, oder vielmehr falschen Christen, und sonderlichen in seinem Pfahrampt hat er nichts andres denn vieler Seelen Heyl und Seeligkeit gesucht. In Summa: ein from, demüthig, lehrhaftig, ehrerbietig, niemand verschmähend, und dazu ein treuer Hirtdt seiner Schaflein, dessen Seele in ewiger Ruhe schwebt, und lebete ewiglich.*”

*Amen.*⁹³ Honterus ilyenként egy modern szent jellemzőivel felruházott: erényekkel telt, a társadalomban tevékeny, a hit védelmére elszánt, és főként „üdvözült”. Az Ostermayer által ábrázolt személyek a hatalomgyakorlási módjuk és a közösséggel való viszonyuk alapján ítélve kimagaslanak a hatalmon lévő cselszövők közül.⁹⁴ Ostermayer a középkori városi kultúrát juttatja kifejezésre, mely a humanizmus és reformáció által megszentelődik és kiegészül. A városi mentalitást a rend megbomlásától, a létező társadalmi és politikai rend megkérdőjelezésétől, beháborúktól és felkelésektől való félelem jellemzi.

A bevezetőben felvázolt szempontokból kiindulva a városi történetírás kategóriájába sorolhatjuk Vasilie protopópa (esperes) krónikáját: *Cronica protopopului Vasilie* (1392-1633), ez Brassó félurbánus egyházközségi krónikája, mely közösség szoros kapcsolatokkal fűződött a város magisztrátusához.⁹⁵ Jelentős tény, hogy négy különböző német fordításban maradt ránk, közülük az elsőt belefoglalták a Brassó történetére vonatkozó forrásgyűjtemény, a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt* V. kötetébe.⁹⁶

A Krónika tárgya a bolgárszegi Szent Miklós templom története 1392 és 1633 között, valamint ennek az egyházközségnek és Brassó kapcsolatának története. A *Krónikában* három nagy téma kerül bemutatásra: a Szent Miklós templom története, a templom klérusának részvétele a város ügyeiben, továbbá Brassó magisztrátusa és a Szent Miklós templom közti viszony. A krónika elbeszéli a papok váltakozását, beiktatásukat, valamint egymás közti konfliktusait, a kőtemplom építését (1595), javítását és nem utolsósorban a könyvek nyomtatását. A krónikás szándéka volt megírni az első papok beiktatásától a krónikás hivatali elődjének beiktatásáig⁹⁷ a papi folytonosság megőrzésének nehézségeiről, s a vallás „meg nem változtatásáról” szóló történetét.⁹⁸ A szerző „pedáns” kronológiát használ:⁹⁹ a bizáncit (*Anno mundi, ab Adamo*), a nyugatit (*anno Christi*) és egy helyi kronológiát, a bolgárok bejövételétől számítottat (*ab adventu Bulgarorum*). Tulajdonképpen a krónika a „bolgárok” Bolgárszegbe érkezésével indít, ami alapja

lesz egy *sui generis* kronológiai korszakolásnak. Ám a valódi kezdés az a mondat, amelyben a szerző közli szándékait, és amelyben feltűnik a Szent Miklós templom első papjának beiktatási dátuma. A templom története egyrészt e templom körül összekovácsolódott közösség történelme,¹⁰⁰ másrészt pedig ez az eléggé száraz krónika néhány információt nyújt a klérus szellemi képzéséről¹⁰¹ s a templomhoz fűződő kulturális életről.¹⁰²

Bolgárszeg világi és egyházi közössége szoros kapcsolatot tartott fenn Brassó magisztrátusával. Bolgárszeg, akárcsak a Szent Miklós egyházközség, Brassó magisztrátusának volt alávetve. A Szent Miklós templom papsága pedig a barcasági falvak és mezővárosok papságához hasonló karriert futott be: mielőtt az egyház szolgálatába léptek volna, a koraiújkori *civitas* értelemben vett Város szolgálatában álltak, mint írnokok (*logofeti, scriba Walachicus, Stadtloguffet, Walachischer Schreiber*).¹⁰³ A Vár(os)sal¹⁰⁴ való kapcsolatuk nem szakadt meg azután sem, miután a Szent Miklós templom papjává váltak. Erre utal az is, hogy Mihai pópa, e krónikaíró apja diplomáciai küldetéseket teljesített a város érdekében: 1599-ben Cyrillus Greissing bíró oldalán tárgyalta Vitéz Mihállyal, hogy a Barcaságot megmentse a feldúlástól, 1604-ben pedig a brassói Tanács küldte Havasalföldre Şerban vajdához egy szövetségi szerződés megkötése végett („*ein starke Bündnis*”).¹⁰⁵

A vallásos téren is megnyilvánuló kapcsolat (vagy inkább függés) a brassói magisztrátussal a reformáció előtti korszakban gyökerezik. Mivel a brassói tanács hatásköre az összes barcasági román községre kiterjedt, Brassó magisztrátusa felelősséget érzett e vallási, etnikai és kulturális szempontból különböző közösség iránt is. A resinári egyházközség a brassói (tehát nem a nagyszombeni) tanácstól kérte, hogy papot küldjenek nekik, a Szent Miklós templomot a brassói tanács jóváhagyásával díszítették fel, a tanács küldte a bolgárszegi papot Zernyestre, s járt közben az ortodox főpapoknál (a gyulafehérvári és a târgoviştei metropolitánál) a papok közti konfliktusok esetén.¹⁰⁶ A krónikás testvére, Constantin pópa és bizonyos Stan pópa között támadt konfliktus

megoldásáról részletesen, de más nézőpontból tájékoztat Andreas Hegyes brassói krónikás is. Hegyes feljegyzései szerint a brassói magisztrátusnak nagyobb befolyása volt a konfliktus megoldásában, mint az ortodox klérusnak, s nem létezett semmilyen együttműködés a gyulafehérvári metropoliával. Sőt, amikor a metropolita kiátkozással fenyegette Constantint, a magisztrátus válasza az volt, hogy a bíró lévén az egyházközség püspöke, a probléma a világi jog hatálya alá tartozik.¹⁰⁷ Ez – a magisztátus által belső ügyként kezelt konfliktus – hangsúlyozza Bulgárszeg szoros kapcsolatát a várossal, sőt alávetettségét, valamint Brassó életében betöltött szerepét, még akkor is, ha a bolgárszegiek nem voltak „polgárok”.

Abban az esetben, ha elfogadjuk azt a hipotézist, miszerint Vasile protopópa krónikája a magisztrátus rendeletére íródott,¹⁰⁸ akkor e historiográfiai kezdetek szintén a város emlékezetőrzési és hagyományátadási erőfeszítéseinek körébe tartoznak.

Jegyzetek

1. A városi történetírás kategóriájába lehetne sorolni Nagy Szabó Ferenc Memoriáléját is, ugyanis az emlékirat nem korlátozódik a család történetére, hanem egyúttal a kortárs Marosvásárhely történelme is. Maros-Vásárhelyi Nagy Szabó Ferenc Memoriáléja. In *Erdélyi Történelmi Adatok*. Kiadja Mikó Imre, I. köt. Kolozsvár, 1845.
2. Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608-1665*. Kiadja Vogel Sándor. Budapest, 1994, 14.
3. Teutsch, Friedrich: *Aus dem Zeitalter des Humanismus und der Renaissance*. In uő: *Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen*. I. Hermannstadt, 1928, 185. és kk.; Szekfű Gyula: *L'histoire des Saxones de Transylvanie*. In *État et nation*. (Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée, IV), Paris, 1945, 239.; Sienerth, Stefan: *Geschichte der siebenbürgisch-deutschen Literatur. Von den Anfängen bis zum Ausgang des sechzehnten Jahrhunderts*. Klausenburg, 1984, 121. (a továbbiakban: Sienerth XVI)
4. Sienerth XVI, 105-109; „In diesem Jahr ist erst Papier allhier gemacht worden durch einen Polacken, Nahmens Hanes in Verlegung Joannis Fuchsen, und Joannis Benckners”. Chronik des Hieronymus Ostermayer.

- In Joseph Kemény (Hrsg.): *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens*. I., Klausenburg, 1838. 31. és kk., adn. 1546; 1573-ben Báthory István Nagyszombat felruházta a papírmalomépítés jogával, papírját a város javára használhatta fel és az egész országban kereskedhetett papírjával. Teutsch, Friedrich: Zur Geschichte des Deutschen Buchhandels in Siebenbürgen II. Die Zeit von 1500-1700 In *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels*. VI. Leipzig, 1881. 21, 27.
5. Sienerth XVI, 113.
 6. Teutsch: *Buchhandel*, 27. és kk.
 7. Uo. 18.
 8. Uo.
 9. Armbruster, Adolf: Vorarbeiten zu einer Geschichte der siebenbürgisch-sächsischen Historiographie. In *Südostdeutsches Archiv*, XIX/XX (1976/1977), 26.
 10. A Fabritius által idézett krónikáírók közül nem mindegyik felel meg a városi történetírás normáinak, ugyanis nem írtak valamennyien városi krónikát: Hieronymus Ostermayer és Simon Massa Brassóban, Thomas Bomel, Michael Siegler, Christian Lupinus és Albert Huet Szebenben, Kaspar Helth (Heltai Gáspár), Johann Sommer, Johann Jakobinus Kolozsvárott („damals noch von deutschem Geist getragen”), Andreas Irenäus, Emmerich Amicinus Besztercén, Christian Schesäus, idős és fiatalabb Martin Oltard Medgyesen, Isaak Hendel Kóhalomban. Die Schäßburger Chronisten des siebzehnten Jahrhunderts. In *Fontes Rerum Austriacarum. Oesterreichische Geschichtsquellen*, I. Abt. *Scriptores*. IV. *Siebenbürgische Chronik des Schäßburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608-1665*, Hrsg. vom Ausschusse des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, II. Teil, Wien, 1864. X. és kk.
 11. In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. (A továbbiakban: *Quellen*) IV. 1903. 523.
 12. Uo. 528.
 13. Tagebuch des Petrus Banfi. In: *Quellen* V (1909). 421. 1608. IX. 16.
 14. *Quellen* IV. 524.
 15. „vignit quidam Doctor Martinus Lutherus Germaniae; ex eius doctrina monachi et moniales seu virgines Vestales, immo et sacerdotes multi in matrimonium sese locarunt”. Uo. 526.
 16. Uo. 524. és kk.
 17. Uo. 523. és kk., 527.
 18. „Nam nos Brassovienses soli cum nostris forensibus non solum nobilibus et Ciculis ac etiam Transsilvanis Saxonibus in nostro rege Ferdinando eligendo et Johanne Zapoliensi e regno expellendo ac omnem fidelitatem ipsi denegando”. Uo. 523., Lásd még 524, 526.

19. Uo. 526.
20. Uo. 527.
21. Uo. 523.
22. Uo. 528.
23. Uo. 523.
24. Netoliczka: Breve Chronicon Daciae. In: *Quellen* IV.
25. A krónikát négy oszlopba írták, amelyek elhelyezését a krónikát másoló személy ülésrend szerinti helye határozta meg, valamint a referencia elhelyezkedése: a hajó (Martin Ziegler) vagy a szentély hosszanti tengelye (Thomas Tartler). Netoliczka: i. m. XIV.
26. Armbruster: i. m. 22.
27. Netoliczka javaslatára 1535 (*terminus a quo*) és 1571 (*terminus ante quem*): XIII., mely keletkezést átveszi Armbruster is: i. m. 22., ellenben Gernot Nussbächer nézete szerint az 1571-1585-es keletkezés a helyesebb: Wer war der Verfasser der Wandchronik? Eine wissenschaftliche Diskussion von zwei Jahrhunderten wieder aktuell. In *Karpatenrundschau* 1976. I. 16. 6. Nézetét átveszi Vogel: i. m. 13. Nussbächer véleményével jelen írás szerzője is egyetért és átveszi azt.
28. Vö: „1571 ist Magnificus D. Stephanus Bathory de Somlyo zum Waywoden, und Fürsten von Siebenbürgen erwälet worden, obwohlen einige Herren, so dem Kayser ergeben sind, dawieder gearbeitet haben, allein Gott hat solche Wünsche nicht auffkomen lassen“. *Album Oltardianum*, 26; „Unnd alsbald (1575) fiel fast die ganze Edelschafft mit den Zecklen zu ihm (Békés)/und verliessen ihren rechtmessig-erwehlten Fürsten/ daß also nur die Sächsischen Städte[...] am frommen Bathori Istvan blieben“. Miles, *Siebenbürgischer Würg-Engel/oder Chronicalischer Anhang des 15. Seculi nach Christi Geburth/aller theils in Siebenbürgen/theils Ungern/und sonst Siebenbürgen angränzenden Ländern fürgelauffener Geschichte*. Hermannstadt, 1670. (Reprint Köln-Wien, 1984). 131.
29. „blickte also dies Denkmal der Vergangenheit in buchstäblichem Sinne »aus der Höhe« herunter auf die Nachkommen.“ Netoliczka: i. m. XIV.
30. Uo. VII. „dem 18. Jahrhundert mit seinem Mangel an historischem Sinne zu Opfer fiel“. Uo. XIV.
31. Netoliczka: i. m. IV. és kk. Nussbächer: i. m. 6.
32. Bomel, Thomas: *Chronologia Rerum Ungaricarum, A Primo Unnorum in Pannonia adventu, ad millesimum quingentesimum quintagesimum sextum a Nato Christi Annum, per... collecta, & Inclito Senatui Coronensi dicata*. Coronae, 1556.
33. Netoliczka: i. m. VII.; Nussbächer, i. m. 6.

34. A szerző:
 a) Honterus – Georg Haner: *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* szerint, mely hipotézist átveszi Tartler és Seivert. Netoliczka: i. m. VIII.; Fabritius: i. m. VIII.
 b) Matthias Fronius – Johann Filstich: *Historia ecclesiastica totius Transylvaniae*. Netoliczka: i. m. X.
 c) Albert Huet – Tartler szerint, aki Schmeizeltől vette át az információt. Netoliczka: i. m. XI.
35. Nussbächer: i. m. 6.
36. *Chronologia Rerum Hungaricarum Transsilvanicarum et vicinarum regionum 366-1563*.
37. Nussbächer: i. m. 6.
- Az 1. és 2. táblázat további keltezési különbségeket jelez a két forrásban 1. táblázat: keltezési különbségek.
- Megjegyzés: a falikrónika esetében az oldalmegjelölést a *Quellen* IV. kötete szerint végeztük.

Év		Események
Bomel (old.)	Breve Chronicon (old.)	
1. 1143 (11)	1141 (1)	A szászok betelepítése
2. 1236 (12)	1336 (1)	A tatárok második betörése
3. 1385 (14)	1386 (1)	Luxemburgi Zsigmond királlyá választása Magyarországon
4. 1409 (15)	1408 (1)	A törökök elfoglalják Szerbiát és Havas-alföldet
5. 1445 (16)	1448 (3)	A rigómezei csata
6. 1458 (17)	1467 (4)	Mátyás király moldvai hadjárata
7. 1458 (17)	1462 (4)	Vlad Ţepeş letartóztatása
8. 1469 (17)	1479 (4)	A kenyérmezei csata
9. 1491 (18)	1493 (4)	A török sereg legyőzése Nagyszeben mellett
10. 1520 (18)	1517 (5)	Lajos magyar királlyá választása
11. 1520 (18)	1521 (5)	Nándorfehérvár török bevétele
12. 1550 (21)	1551 (7)	Martinuzzi György meggyilkolása, Izabella és János Zsigmond Lengyelországba távozik Lippa és Szolnok török bevétele
13. 1550 (21)	1552 (7)	Temesvár török bevétele
14. 1552 (22)	1551 (7)	Egervár védelme
15. 1553 (22)	1554 (8)	Pestisjárvány

--	--	--

2. táblázat: azonos kelezések.

Megjegyzés: a falikronika esetében az oldalmegjelölést a *Quellen* IV. kötete szerint végeztük.

Év			Események
Év	Bomel (old.)	Breve Chronicon (old.)	
1. 1233	12	1	A tatárok első betörése Magyarországra
2. 1396	15	2	A nikápolyi csata
3. 1421	15	2	Havasalföld török feldúlása
4. 1432	15	2	Barcaság második török feldúlása
5. 1438	15	2	Szászsebes török bevétele
6. 1440	15	3	Hunyadi János kinevezése Magyarország kormányzójává
7. 1444	16	3	A várnai csata
8. 1453	16	3	Konstantinápoly bevétele
9. 1458	16	3	Mátyás magyar királlyá választása
10. 1473	18	4	Nagyvárad török feldúlása
11. 1491	18	4	Székesfehérvár Miksa császár általi elfoglalása
12. 1510	18	5	Mihnea vajda meggyilkolása Nagyszebenben
13. 1514	18	5	Dózsa György parasztháborúja
14. 1526	19	6	A mohácsi csata
15. 1534	19	7	Gritti letartóztatása
16. 1541	20	7	Buda eleste Majláth István foglyul ejtése Izabella Erdély helytartója lesz
17. 1553	22	9	Bethlen ostroma

38. Bomel: i. m. 3. és kk.

39. Uo. 4. és kk.

40. Uo. 7-14.

41. Uo. 14. és kk.

42. *Breve Chronicon* 1.

43. Uo. 3.

44. Uo. 4.

45. Uo. 5. és kk.

46. Uo. 8.
47. Uo. 10.
48. Uo. 9.
49. Uo. 1.
50. Uo. 10.
51. Uo. 1.
52. Uo. 2.
53. Uo.
54. Uo. 3.
55. Uo. 4.
56. Uo.
57. Uo. 6.
58. Uo. 7.
59. Uo. 8.
60. Uo. 9.
61. Uo. 10.
62. „Ingens locustarum copia”. Uo. 8
63. Bomel: i. m. 16.
64. Lásd a 92. jegyzetet.
65. Vogel: i. m. 14.; Seraphin: Hieronymus Ostermayer. In *Quellen* IV, LXXXI.
66. Seraphin: i. m. LXXXII-XC.
67. Ostermayer: i. m. 10.
68. Uo. 27.
69. Vogel: i. m. 14.; Lásd „weil König Ludwig panquetiert”. Ostermayer: i. m. 10; „aus was Ursachen, ist unnöthig zu erzehlen”. Uo. 19; „denn er nicht recht gepredigt”. Uo. 67.
70. Erich Roth: *Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhältnis zu Wittenberg und zur Schweiz*. I. Köln, Graz, 1967, 133. és kk., 151.; Karl Reinerth: *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*. Gütersloh, 1956, 43. és kk.; nyomukban: Christine Peters: *Mural Paintings, Ethnicity and Religious Identity in Transylvania: the Context for Reformation*. In Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (szerk.): *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj, 1995. 27, 29.
71. 1528-tól kezdődően minden esztendőben.
72. Lukas Hirscher például 12-szer lett újraválasztva 1528-1539 között, Johann Fux 3-szor, Johann Benkner 11-szer 1547-1560 között.
73. „Verderben”. Ostermayer: i. m. 10.
74. Uo. 10.
75. Gyapjúposztó készítése 1545-ben és papírkészítés 1546-ban. Uo. 32.
76. Uo. 65.
77. Uo. 23. „redliche Sachsen”. 68.

78. Uo. 30. és kk.
79. Uo. 33, 61, 68.
80. Lásd a 27. jegyzetet.
81. „Item sind mit Willen der Obrigkeit die Bilder aus den Kirchen, auch der grosse Altar in der Pfarrkirche abgebrochen worden”. Uo. 29.
82. „und also das Evangelium je mehr im Landt ausgebreitet”. Uo. 28.
83. Uo. 29. és kk.
84. 1557-tel kezdődően (lásd a kolozsvári hitvitát). Uo. 63.
85. Uo. 36. és kk.
86. Uo. 63, 67.
87. Uo. 36.
88. „ein kleiner Mann an Person, gross aber am Verstand[...].” Uo. 11.
89. „die vieltugentsame, gottesfürchtige Matrona Appolonia [...] Eine kluge verständige Frau, welche gern Almosen geben, und der Armuth viel gutes erzeiget”. Uo. 34. és kk.
90. „damit die wahre Religion, und Gottes Wort gefürdert werden, und gelehrte Leute lieb, und werth gehalten. Gott verleyhe ihm eine fröhliche Auferstehung. Amen.” Uo. 38.
91. „In Summa, der Münch hat viel List gebraucht, bis er sie ausser Land gebracht, damit der Obrister mögte bleiben.” Uo. 46.
92. Uo. 36. és kk.
93. Uo. 37.
94. János Zsigmond Moldva és Havasalföld vajdáival együtt „haben Practica gemacht”. Uo. 13.
95. Valószínűleg a magisztrátus utasítására íródott. Sienerth XVI, 43.
96. Fr. W. Seraphin előszavával. I-III.
97. A krónika vége felé megjelenő önéletrajzi információ, miszerint: „én, Vasilie pap”: „In dem Jahr bin ich, Pope Vasilie, anstatt meines Bruders [...] verblieben [...]”, arra utal, hogy Vasilie pap a krónika szerzője. *Chronik des Popen Vasilie*. 5.
98. „Zu der Zeit, als das Pfaffentum allhier ist eingeführt worden, wie es eigentlich zugegangen ist, vom Popa Petru, den Alten, an bis auf den Pfaffen Popa Constandin, und wie viel Mühe und Arbeit es gekostet hat, bis diese Sach ist festgesetzt worden, dass die Religion ist ungeändert verblieben und von einem Geschlecht auf das andere ist kommen, ist der Lauf der Jahre gewesen ă domino nostro Jesu Christo 1484, ab Adamo 6992, ab adventu Bulgarorum 92”. Uo. 1.
99. Lupaș, Ioan: *Cronicari si istorici români din Transilvania*. Craiova, 1933. X.
100. „vormahlen denn die Altväter und allhieseige Christen in der Bulgarei, reiche und arme, grosse und kleine, zugesteuert haben, bis der heilige

- Altar, der Chram zusammt dem alten Glocken Turn ist ausgefertigt worden". Uo. 2.
101. „Zu der Zeit ist auch der Pope Micha aus Servien-Land von seinem Studieren ankomen". Uo. 2.
102. Jelentős, hogy e templomnak kiemelkedő figyelmet szentel a könyv. Uo. 4. kk.
103. Binder, Pavel, Huttmann, Arnold: Între istorie și filologie. I. Mediul cultural românesc al Brașovului în epoca coresiană. *Limba română*, 1971/1. 3. és kk., 14.
104. „Brassó esetében félreérthetetlen urbanisztikai, politikai és terminológiai különbség van a várfallal körülvett város, és Bolgárszeg között, mely Brassó vára mellett helyezkedik el." Binder, Paul: Precizări cu privire la perioada coresiană a culturii brașovene. *Limba română*, 1973/3. sz.
105. *Chronik*. 4.: „Er war ein in der Stadt und bei den Herren des Rates hochangesehener Mann". Seraphin: i.m. I.; Téves Lupas adata a pap kilétéről, aki a küldöttségben részt vett: nem Vasilieról van szó, hanem apjáról, Mihai-ról. Lupaș: i. m. IX. és kk.
106. *Chronik des Popen Vasilie*. 1, 4, 5. Seraphin: i. m.
107. Hegyes német helyesírásban érzékelteti a püspök fenyegetését: „Way de Suflettele voastre! Ze datz woy Bisseraka Sche keoull eun munie Szazolor?" (Jaj, a ti lelketeknek, kik a szászok kezére adnátok Bolgárszeg templomát.). *Diarium des Andreas Hegyes*. In *Quellen* V. 529; „denn der Herr Richter wäre der Kirchen ihr Vledika, nit er, sintemal der Handel nit des Glaubens wegen, sondern ein Criminalis oder Rechtssache, dem weltliche Stand zugehörig, si und concerniert" Uo. 529.
108. *Quellen*. V. köt. I.